

УДК 930.85+398

КЕЛМРЧ МАНЖИН САНЖАС БИЧЖ АВСН УТ ДУУДЫН БОЛН ЙӨРӨЛМҮДИН ТУСКАР (Ц.-Д. НОМИНХАНОВЫН 1962 ЖИЛЭ ҺАР БИЧГЭС)

Борлга Босха

филолог номин кандидат,

Б.Б. Городовиковин нертэ Хальмг ик сурһуль, Элст, Өрөсөн Федерац

E-mail: borlboskha@mail.ru

Товч хураңһу

Эн бичсн өгүлд келмрч Манжин Санжас (1881–1965) бичж авсн ут дуудын болн йөрөлмүдин тускар келгджэнэ. Манжин Санж — Теңгэ хальмгудын (бузавин) нер туурсн келмрч. Келмрчэс бичж авсн туульс, домгуд, алдр дуулвр «Жаңһр», тууж, кемэлһн 1968 жилд «Хальмг туульс» дегтрт барлгдсн билэ. Болв келмрчин зэрм медсн тоот өдгэ күртл барлгадад уга, һар бичгэрн бөөһэ, — Хальмг күрэлнд хадһлгджана. 1962 жилд филолог номин доктор Ц.-Д. Номинханов келмрчэс 67 ут ду болн 5 йөрэл магнитофонд шингәһэд, үгнь цааснд буулһж, һар бичг үлдэв. Эн һар бичг түрүн болж номин шинжлһнд оржана. Өгүлд шинжлһнэ болн дүнцүлһнэ эв-арһс олзлгдв. Ут дуудын ик зунь аһулһарн хуучн (күүк уулюлдг дуд, нээрин дуд, аһучин дуд, шастр дуд, туужин дуд), эднэ хувлврмүдн XIX зун жилмүдин һар бичгт харһна. Дурна туск дуд болн дээч-айна дуд онц, Теңгэ хальмгуд (бузав) һарһсн дуд. Дуд дунд Жаңһрин өргән магталын тасрха орсмн. Манжин Санжин тавн йөрөлн («Цээһин йөрөл», «Эркин йөрөл олна сүүрд», «Махна йөрөл», «Мордулжах күүкнэ йөрөл», «Буулһж авч ирсн күүкнэ йөрөл») болхла, хүрмд тэвгдг, аһулһарн кезәнк, үгәрн сээхн, кемжәһәрн ут. Өгүллин аштнь иигж бичэтэ: келмрч Манжин Санж келәд-дуулад өгсн баһ биш, шалһад шинжлхлә, номин көдлмш дала. Манжин Санж ода уга болвчн, келж өгсн тоотнь үлдж, олн әмтиг байрлулж, бузавин нер олдн соңсхж йовна.

Түлкүр үг

Келмрч Манжин Санж, Ц.-Д. Номинханов, Теңгэ хальмгуд (бузав), архивд хадһлгдсн һар бичг, ут дуд, йөрөлмүд

UDC 930.85+398

ABOUT SONGS AND GOOD WISHES RECORDED FROM THE STORYTELLER SANJI MANZHIKOV (FROM THE 1962 MANUSCRIPT BY TS.-D. NOMINKHANOV)

Boskha Kh. Borlykova

Candidate of Philological Sciences

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: borlboskha@mail.ru

Annotation

This article examines previously unpublished folklore materials recorded by the renowned Don Kalmyk (Buzava) storyteller Sanji Manzhikov (1881–1965). The study focuses on a manuscript containing 67 texts of Kalmyk drawn-out songs and five good wishes, recorded and transcribed by the renowned linguist Ts.-D. Nominhanov, Doctor of Philology, in 1962 and stored in the scientific archive of the Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. The bulk of the corpus consists of ancient drawn-out songs, variants of which are known from 19th-century manuscripts. Of particular interest are local love and military marching songs, common exclusively among the Buzava, as well as a fragment of praise to the Dzhangar palace. Sanji Manzhikov's five good wishes ("Good wishes for tea," "...milk vodka," "...meat," "...for a girl getting married," and "...for a bride") relate to wedding ceremonies and are distinguished by their archaic content, imagery, and considerable length. The study utilizes descriptive and comparative methods. The results of the study confirm that Sanji Manzhikov's folklore legacy is multifaceted and represents significant value for the study of the traditional culture of the Don Kalmyks. Despite the storyteller's passing, his creative legacy, as an integral part of the culture of the Don Kalmyks (Buzavas), survives and continues to be an important source for scholarly research.

Key words

Storyteller Sanji Manzhikov, Ts.-D. Nominkhanov, Don Kalmyks (Buzava), archival materials, long songs, good wishes

О Р Ш Л

*Келмрч Манжѣин Санжэ өрк-бүлтәһән. 1927 ж.
Манжѣин Елизаветан архивэс*

1960–1995 жылмүдт хальмг кел, литератур болн тууж шинжлһнэ институтын (КНИИЯЛИ) номтнр таңһчан эргж, келнэ, амн үгин, туужин халхар олн материал цуглсмн. Ик зунь магнитофонд шингэж бичж авв. Эннь дөрвн зун шаху магнитн лент. Цуг эдниг компьютерт орулснь — эн өгүллин түүрвэч. Хальмг күрэлңгин архивн материалын дунд онц орман эзлжэснь келмрч Манжѣин Санжас бичж авсн тоот.

«Келмрч Манжѣин Санж (Манжиков Санджи Иванович) 1891 жилд Теңгэ областин Мечетин гидг уездт Адучин Яван гидг күүнэ өрк-бүлд төрж һарсмн. Арвтаһасн авн эктәһән кәлсән ховалцж, баячудт заргдж, геснэ тәжәлән олжасмн. Сөөвң болад, сөгдәд йовхла, кен ю кежәхнь соңсад, ю кежәхнь үзгдәд, кү яһж күндлдг, таңсглдг, һольшг яһж болдгнь медгдәд, тодлгдәд, түүһәд томжәд авч, тер тоот күүнэ экнд хадһлгдәд йовдг бәәж.

Хөөннь өсәд-босад Октябрьск революцин залин очн Тең һолд күрч, олн уга-яду улсин нүдинь секж, чик хаалһинь захла, Манжѣин Санжѣин шүүж авснь — революционн ноолдана хаалһ болсмн. Тегәд эн большевик Василий Алексеевич Хомутниковин һардж йовсн хальмг мөртә негдгч полкин зергләнд орж, әмән әрвл уга зөрмгәр дәәлдж, цаһачудин мууднь орж йовсмн.

Гражданск дән төгсәд, орн-нутг эдл-ахуһан өскж-өргжүлһнэ хаалһд орхла, Манжѣин Санжэ малын эмчин эрдм дасад, 1941 жилин Төрскнэ алдр дән эклх күртл дәәнә мөрд өскдг заводт кәдлсмн. Келж күцәж йовсн кәдлмшнь сән ашта болсн учрар Манжѣин Санжѣин заводнь хойр дәкж Москваһур Цуг Союзин селәнә эдл-ахун һәәхүлд йилгәсмн.

Төрсөн алдр диилврэр төгсснэ хөөн Манжин Санж эврэннь эрдмэрн Сиврт көдлж йовад, зуурдин харшар хойр нүднэсн ханцсн. Манжин Санж баһасн авн келмрч, туульч медэтэ, көгшн улсин урн үгэр чимж келлцдг күр-күүндвр, тууль, Жаңһр соңсж тодлсн деерэн, теднэн чееждэн бэрж, хөөннь хальмг мөртэ негдгч полкин цергчнрт болн командирмүдтнь дээлдэнэ хөөн учрдг амрлһнь саамд келж өгдг бээсмн» (Хальмг туульс 1968: 3-4).

Манжин Санжас бичж авсна тоотын тууж болн терүнэ шинжлт

Түрүн болж номтһрас Манжин Санжла харһснь — филолог номин доктор Номинхаана Церн-Дорж. Номт 1927 жилэ зуна цагт келмрчэс заң-заңшалла залһлда-та дуд бичж авсмн. Негнь «Саглр харһа намчань» Сарпулин хальмгудас бичж авсн 29 дууна һар бичгт орулв. Эн һар бичг ода чигн барас һарад уга.

Саглр харһа намчань

Сарын герелдень мандалад,

Сээхен суусан аханарнь

Эне сөңгэн эдлште.

Нэрхен харһа модонь

Нарнь герелдень мандалад

Нээрелж суугсан аханарнь

Эне сөңгигэн эдлште.

Өндөр сээхен модонь

Өрлийн цолгондонь мандалад

Үүрелж суугсан аханарнь

Эне сөңгигэн эдлште (Калмыцкие народные песни, 1927: 5)

«Саглр харһа намчань» гидг дун, ик кезэңк дун, нээрин сүүрт, цуглрсн ахнртан сөңгэн бэрэд, утар татад, дуулдг дун. Энүнэ хувлврмүд XIX зун жилмүдт бичгдсн бээнэ. Кү күндлдг авъяс хальмг улст ик деер чинртэ билэ. Хоорндан нег-негэн эвр күндлдг бээсмн. Хальмг улст иим үлгүр бээнэ «*Күн ахта, девл захта*». Күн болһнд насарн ах улс бээдг. Заяни ах улс бээдг. Хойр-һурвн насн, тавн-арвн насн ах болхла, тер күн насарн ах күн болж тоолгддг. «Заяни ах» гисн чинртэ үг болдг. Эн үгиг үлгүрлж медх кергтэ. Кемр ах дү хойрт бээсн үрд насарн эдл болвчн, ахин үрн дүүһин үрнэс ахлдг учрта. Яһад гихлэ, эцкнь насарн ах. Ах дү хойрин үрд ах-захарн йилһгдж, кен ахнь, эгчнь, кень дү болжахан медж авдг. Ахин үрн наснь дү болвчн, наадксасн ахлдг учрта. Яһад гихлэ, эцкнь насарн ах. Экин дү көвүнэс һарсн үрднь заяни ахд тоолгддг, яһад гихлэ, наһцхин үрд болжана. «*Наһцхин ноха чигн ахлдг*» гиж келдг. Тиигэд бийэсн дү болвчн, наһцх гихэд тоолдг. Наһцхан хальмг улс икэр күндлдмн.

Һучн тавн жил давад, 1962 жилд, номт Ц.-Д. Номинханов хойрдад Манжин Санжла харһад, Тең һолын хальмгудын жирн зурһан ут дун, нег «Жаңһрин магтал», тавн йөрэл магнитофонд шиңгэж авад, цааснд буулһсн (Номинханов, 1962). Номт цааснд буулһхларн, келмрчин келнэ өвөрцинь хадһлв: һар бичгт *сомн* — өдгэ цагин хальмг келнд *сумн, элкүүч — элквч, адаль — эдл, зүндн эрднь — жсиндмн эрднь, хөврх — хуврх, совсон — сувсн, савшина — шовшина, Ижлән — Ижлин, үгәтә — угатя, ховрг — хуврг, нольмсн — нульмсн* болн нань чигн үгмүд. Тодрха биш эс бичэтэ: һар бичгт *шорголжсин* — өдгэ цагин хальмг келнд *шорһлжсн, боро минь — бор мини, сөргөн — сөргн, хара келен — хар келн, хээрелдег ээжэ — хээрлдг ээж* болн нань

чигн үгмүд); өңгрсн цагин причастин чилгч *-гсан/гсен* хадһлгдв: *бууһад ирегсен* — *бууһад ирсн*, *бүтээгсен* — *бүтэсн* болн нань чигн үгмүд; удан эгшгүд: *дахуулав* — *дахуулав*, *даруулав* — *даруулав*, *керээдэ* — *керэдэ* болн нань чигн үгмүд.

1964-1965 жилмүдин үвлэр Бембэн Шура келмрч Манжин Санжас дал һар тууль, домгуд, «Жаһһр», кемәһн, туужс бичж авсмн. Эн материалмуд номт Ц.-Д. Номинхановин һардварар цааснд бичгдсмн. Тер учрар келнә өвәрцнь бас үлдв. Һар бичг хальмгин күрәлңгин архивд хадһлгджана (Сказки Санджи Манжикова 1964–1965). 1968 жилд «Хальмг туульсин» хойрдгч боть болж һарсмн. Дегтриннь нүр үгд Тачин Анжа Жимгрә Михаил хойр келмрч Манжин Санжин аһр намтринь өгчәнә, теңгә хальмгудын келнә өвәрц, орс келнәс орж ирсн үгмүд темдгәжәнә. Аштнь иигж бичэтә: *«Билгтә келмрч Манжин Санжин келәж өгсн туульс идән-удхарн оһн-зүсн хәләцтә: зөргтә, күдр-бадр, баатрмудин тускар, ухата урн, эвтә-мергн улсин тускар, әмтнә бәәдл-бәрцин сурһмәжин утхта, аң-адусна болн йиртмәжин аюлын тускар урн-үгин чилмһәр келгднә. Ут наснаннь туриш мартл уга ухандан тодлад, үрнәннь үрдт иим оһн туульс күргәж үлдәсн келмрч Манжин Санжин нерн хальмг оһн-әмтнә нертә жәһһрчнр Эәлән Овла, Шавалин Дава, Басға Мукөвүн, Жанахан Жулгәжан, Козан Анжсука, Бадмин Мөңкнаһн эднә нердлә зергәж келгдхлә, мел чик болх гижә санжсана-видн»* (Хальмг туульс, 1968: 4).

2003 жилд Тамара Горяевна Басангова Манжин Санжин келсн хойр тууль («Цецн күүкн», «Арвн чоһын тууж») орс келнд орчулад, «Зандн авдр» («Сандаловый ларец») гидг номдан барлв (Сандаловый ларец, 2002: 177–179; 209–210). 2007 жилд номт келмрчәс бичж авсн зәрм хүрмин дуудыг шинжлж, «Хальмг улсиг авг-бәрцин шүлгәжән» («Обрядовая поэзия калмыков») гидг номд орулсмн (Басангова 2007).

Сүл арвн жилмүдт Манжин Санж үлдәсн амн үгин зөөриг өдгә цагин номтр эврәннь көдлмштән олзлж, шинжллт кәжәнә. 2014 жилд Б.Б. Манджиева келмрчин дуулсн һурвн ут дууна үг авч хәләсмн (2014: 99–106). «Ховң теңгсин хулснь» — сөм-суврһ босхсна туск дун, «Дөрвөн өнцгтә Сөмр уул» — бурхн-ламиг магтжәх шаштр дун, «Цаһан тавгта кеернь» — Цаһан Сарла дуулдг дун. Аштнь номт хальмг улсин дуд — гүн учр-утхта, ке сәәхн үгтә гиж темдгәжәнә.

2015 жилд Борлга Босха келмрч Манжин Санжин сидтә туульс («Арсмч хаана көвүн, Өөт Мергн Темн хойр», «Көгшн буурл шатрч», «Һорвн күүктә эмгн өвгн хойр», «Өнчн көвүн Эпндә», «Бодь номин хан», «Энтк Богд хан», «Соһр хан», «Ах-дү һорвна бичкнь», «Мань Вер хан», «Һорвн көвүтә өвгн» болн нань чигн.) авч шинжлв (Борлыкова, 2015: 54–58). Номт ашлад темдгәжәнә: келмрчин сидтә туульсин аһулһд оһн улсин сюжет цөн биш харһжана: сән үр көвүд (сюжет о чудесных товарах), һол дүрин герг хулхалһн (сюжет о похищении жены героя), моһала бәәр бәрлдән (сюжет о змееборстве), күлг (сюжет «Сивко-Бурко»), аң-адусна үсн (сюжет «Звериное молоко»), эгл биш күүкд (сюжет «Чудесные дети») болн нань чигн.

2016 жилд Т.Г. Басангова бәәцин туульсин нег аһулһ (сюжетный тип АА № 981 — *яһад көгшдүдиг алдган уурв* («Почему перестали убивать стариков»)) (Андреев 1929: 71)) авч хәләжәнә. Иим аһулһта тууль, номт бичсәр, Манжин Санжин туулин репертуарт хойр бәәнә. Өмнь, 2015 жилд, иим аһулһта туульсиг Д.Б. Гедеева болн Б. Нанджид өөрд болн хальмг амн үгин зөөрт авч шинжлсмн (Гедеева, Нанджид, 2015: 59–62).

2017 жилд келмрчин тууж-домгудыг Т.Г. Басангова «Хальмгудын домгуд, домг үлгүрмүд болн туужс» номд орулв (Мифы, легенды и предания калмыков, 2017: 54-58; 76-78; 154-162; 162-165; 208-211; 282-285). Эн номар «Хальмгин амн үгин зөөрин хураңһу» (Свод калмыцкого фольклора) эклсмн.

2017 жилд И.С. Надбитова Манжин Санжин хөрн бээцин туульс хэлэж, Н.П. Андреевин дегтрэр «Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне» дамжж, олн улсин аһулһта туульс йилһсмн: «Цецн күүкн» (АА 915 «Мудрые советы»), «Көгшдэн хайчкад нүүсн хан» (АА 981 «Почему перестали убивать стариков»), «Ухата бер» (875 «Семилетка (Мудрая девушка)» болн Н.П. Андреевин дегтрт харһдго аһулһта туульс: «Жирһлтэ болн Зовлңгта хаана орн», «Залуһин сурһмж» (Надбитова, 2017: 97–105).

2023 жилд Т.Г. Басангова эврәннь бичсн өгүллдэн Ц.-Д. Номинхановин хурасн материалмудын тускар ахрар бичв (2023: 198–201). Эклцднь номтын ахр намтр хэлэв. Цааранднь Хальмг күрэлнд хадһлгджах Манжин Санжас бичж авсн медсн тоот: туульс, дуд, йөрөлмүд.

Ш И Н Ж Л Т

Эн өгүллдэн мадн Ц.-Д. Номинхановын 1962 жилэ һар бичиг түрүн болж шинжлж бээнэвидн. Һар бичгин һадр деернь көк бекэр орс келэр иигж бичэтэ: Ц.-Д. Номинханов «1962 жилд мөрн сарин 18-эс эклэд така сарин 18 күртл Манжин Санжас бичж авсн 67 дуд болн 5 йөрэл» («67 песен и 5 благопожеланий, записанные у С.И. Манжикова с 18 апреля по 18 июля 1962 г.») (Номинханов, 1962). Девтрин кевтэ һар бичгт 34 халх бээнэ. Сүл жирн доладгч дууна хөөн орс келэр товчлата, кен, кезэ, кенэс, юу бичж авснь. Цуг өггдсн дууна нердүднь цуглач заасн уга, һанцхн тойгнь бичэтэ (№1-67). Зөрм дууна үгин хөөн цуглач эврэ эс гиж келмрчин келсиг бичжэнэ: № 1 дун — «*Һурвн баатрин дун*»; № 2 — «*Кезэнэ дэ өскэж, адуу буладг цагин дун* (Манжин Санж)»; № 4 — «*Эн дууг бемдэнкэ ээмгэ Овшин Очр гидг күн һарһсн гидг, тер күн һурвн эжил түүрмд суугсн гидг*» болн нань чигн.

Ц.-Д. Номинхановин һар бичгт 46 лирическ дун, 2 аңһучин дун (охотничьи песни), 7 дээч-айна дун (военно-походные песни), 5 туужин дун (исторические песни), 6 шастр дун (песни-шастры), «Жаңһр» дуулврин тасрха, дэкэд болхла 5 йөрэл.

Хальмг келн-улсин амн урн үгин алтн булгин чилшго зөөр болсн алдр дуулвр «Жаңһр» эндр өдр күртл үйэс үйд келгдэд ирснь ончта. Ик кезэнэһэс авн «Жаңһр» дуулгдад, олн-эмтнэ чеежд хадһлгдад, олна сана зүрк хойр авлсн, хальмг улсин амн урн үгин алтн көрңгиннь аһу нег ик зөөрнь болж хуврв. Келмрч Манжин Санжас бичж авсн «Жаңһрин» бөлгүд «Хальмг туульс» дегтрт 1968 жилд барлгдв: «Жаңһр», «Хоңһрин гер авсн йовдл», «Хээртин Хар Күкл». Эн мадн хэлэжэх һар бичгт нег ахрхн тасрха харһжана, Жаңһрин өргэ магтжах (№ 1 таблиц).

№ 1 таблиц

Баһ Дөрвд нутга «Жаңһрин» оршлас тасрха	Ц.-Д. Номинхановин һар бичгэс № 36
9. Дуута <i>Жаңһрин өргэг</i>	8. Дөчн дөрвн <i>термтэ(лэ)</i> ,
15. Найн <i>дөрвэр термлгсн,</i>	9. Дөрвн <i>миңһн уньтэ(лэ)</i>
16. Термин <i>миңһэдэр уньлгсн,</i>	10. <i>Хаш болад харахта,</i>

21. <i>Мал улан ширэр ширдүлгсн,</i>	11. <i>Хавсн мөңгн цагргта,</i>
22. <i>Мажм малын тосар өңгүлгсн</i>	12. <i>Эвтэ зандн эрктэ бээжлэ.</i>
24. <i>Күдр зандар эрклгсн,</i>	13. <i>Һаң модн үүдтэ,</i>
25. <i>Күж улан зандар харачлгсн,</i>	14. <i>Һал шилэр дотрлгсн бээжлэ.</i>
26. <i>Еңгс цаһан мөңгэр цаһрлгсн,</i> (Калмыцкий героический эпос 2020: 134–135).	15. <i>Маиш улан ширэр ширдүлгсн,</i>
—	16. <i>Мажм малын тосар өңгүлгсн бээжлэ.</i>
—	17. <i>Эн кенэ өргэ гихлэ,</i>
—	18. <i>Эзлгч эзн богд Жаңһрин өргэ.</i> (Номинханов 1962: 26).

Эн деер бээсн таблиц маднд үзүлжэнэ: Манжин Санжин келсн тасрхан зэрм мөр, үгмүд Баһ Дөрвдэ «Жаңһрин» оршлд харһжана. Жаңһрин өргэ магтжах бүкл магталнь болхла, Манжин Санжин «Жаңһрт» бээнэ:

«*Тер бэрүлгсн өргэн барун өмннь арзин сүүр бэржс нэр кехд сэн болтха гихэд, аһр хар зандн өргэ делдүлв. Дөчн дөрвн термтэ, дөрвн миңһн уньта, хаиш болд харачта хавсн миңһн цаһргта, уньна шор юуһинь гихлэ, сөм чиңгэн күрл мөңгэр һадрлгсн, уньна салдрһ юуһинь болхла — цаһан мөңгэр һадрлгсн, термин толһа юуһинь болхла — шор совсар шалулн чимгсн. Барун биидк деевр, туурһ хойриг барс гидг аңгин арсар һадрлгсн, бахмэжта сээхн торһар дотрлгсн, ард биидк деевр, туурһ хойрнь арслң гидг аңгин арсар һадрлгсн, айтаслн сээхн торһар дотрлгсн. Зүн бийдк деевр, туурһ хойрнь зөг гидг аңгин арсар һадрлгсн, зүсмэжтэ сээхн торһар дотрлгсн. Өркнь гидм болхла — дөрвн зүсн цемгэр һадрлгсн дөрвн зүсн торһар дотрлгсн, өркин дөрвн бүчнь гихлэ — дөрвн зүсн торһн докмр удцы бээжс. Эптэ зандар эрклгсн, һаңг модар үүдлгсн, һал шилэр дотрлгсн, маиш улан ширэр ширдүлгсн, мажм малын тосар өңгүлгсн, татад орхлаг — тавн түмн минһн хоңхин айс һарадэдг, түлкэд орхла — түмн тэвн тавн хоңхин айс һарадэдг. Олн зүсн торһн луудңудар хучад, цуһлад, ооср бүчинь чаңһаһад орксн өргэ санжс. Эн кенэ өргэв? — гижс сурхла, баатр эзн богд дүүвр Жаңһрин өргэл гижс келдг» (Хальмг туульс 1968: 83).*

Дөчн зурһан лирическ дуд дунд нээрин сүүрт дуудлгдг дуд, хүрмин дуд «күүк уулюлдг дуд», дурна туск дуд, мөр-урлдани туск дуд, өнчин күүнэ, хулхачин, эркнчин туск дуд оржана.

Кезэңк хальмг улсин хүрм зөвэр амр биш юмн билэ. Кесг эңгэс тогтдг билэ: хадмуд хээлһн, эрк зөөлһн, күрг үзүлһн, күүк мордуллһн, нэр, көшг секлһн, берин төркн ирлһн, төркшлһн. Хүрмд морджах күүкнэ һазрт сөөни дуусн, өр цээтл нэр-наадн болдг билэ. Нээрт ирсн улст: гичнрт, худнрт, сээчүдт, аав-ээжд, ах-дүүд — цугтаднь ут ду дуулж сөң бэрдг бээсмн. Хүрмд дуулдг дуд — уңгарн ик хол өвкнрин өвкнр дуулж йовсн дуд. Еңсг сээхн айста, гүн учр-утхта. Хүрмин дуд дунд аһуларһнь «күүк уулюлдг дуд» йилһрнэ. Иим дуд дуулхла, гейүртэ дууна айст болн үгмүдт авлгдад, морджах күүкн нульмсан асхрулад, үр күүкднь терүг дахад, цуһар уульдг бээсмн. Манжин Санжас Ц.-Д. Номинханов йисн «күүк уулюлдг дуд» (№ 5, 6, 8, 13, 16, 22, 23, 44, 47) бичж авсмн. Олар дуулдгдгнь «Хар келн тоһрун» гидг дун:

Хара келен тоһрунь
Хаврын сардань доңгодад (доңгодна/ла)
Хэрни хол газартань
Хээрелдег ээжсе минь санагдава (санагдана/ла)
Делселегсен дееверитен
Десен аргамжарань дарууллава (даруулалива)
Дең тусагсан зүркииг
Демсеринэн утагарнь дарууллава (даруулалива)
Жирен мошкомор ноктонь
Жиркерегсен богшоргинэн дуутана
Жирен насита ээжигэн санхань
Жирилген болжс медегденал (Номинханов, 1962: 3).

Кезэңк авьясар мордсн күүкн гертэн хэрдг уга, кедү цаг даввчн күүкн даңгин ухандан герэн, хээртэ эк-эцкэн сандг бээж. «Урлдантн бортн...» дуунд хэрд һарсн күүкн эк-эцкэн уйн баһ наснднь түшэн болсна тускар келжэнэ:

Урулданынтан бородонь
Ууда жолань түшэн болва.
Уйын баһа насандань
Ээжсе аава түшэн болва.
Ики геринтен бэрилгенде
Уньин термень түшэн болва
Баһа геринтен бэрилгенде
Баран оронь түшэн болва (Номинханов, 1962: 3).

Манжн Санжн лирическ дуд шинжлхлэ, ик кезэнэ олин-эмтнэ бээршч йовсн һазр-усинь, эдлж йовсн бээдл-жирһлинь, тер цагт ухалж йовсн хэлэц-тоолврнь, заң-авьясинь медж болхмн. Цаһан сарла дуулдг дуунд бурхн-шажна төр харһжана. Хальмг улст Цаһан сарла дуулдг дуд олин. Дуудын чинрнчн эдл биш. Зуг геедрснэс үлдсн, мартгдснэс олдсн дуд бас бээнэ. Зөрмнь бээдл-авцарн олин-эмтнэ тер цага хэлэцинь медүлж цээлһнэ. Цуг эн тоот шинжлхд соньн, медрлд немр болх гисн уха орулна. Манжн Санжн «Цаһан тавгта кер...» (№ 58) гидг дууна түрүн бадгтнь иигж келгднэ:

Цаһаан тавагта шарһань
Цаһаах цасандань цамшад,
Цаһаан сарын нег шинде
Цаһааһан һарһаж мөндлийе.
Цагаасань удирдагсан манииг
Цаһаан Шүкертен евээтхэл! (Номинханов, 1962: 25).

Келмрч дуулсн дуд дунд кезэңк бурх-шажнд нерэдсн шаштр дуд онц орм ээлжэнэ: № 4 «Өрүн һарсн нарн...», № 27 «Унтахн кер...», № 48 «Шаңхгтахн шарһнь...», № 60 «Саһд деернь урһсн...», № 66 «Алта гидг һазраснь...». *Шаштр дуд* — эн шар шажна туск дуд. Иим дууг хамгин эрт хурлын ламнр дуулдг бээж. Уул, ова тэклһнд, нээрт дуулдгдг дуд. Хальмг улсин авьясмудын ик зунь шажн-хувр-гар дамжад, бурхн-шажна үндс хальмг улс дунд кесг зун жилин туршарт тархагдж йовсмн. Хальмг улс шажн-хувргт икэр сүзглдг, мөргдг, итктдг төлэдэн теднэ тар-хаж, иткүлж йовсн тоотыг кевтнь эврәннь иткмждэн хуврәж авдг бээсмн. Манжн

Санжин дуулсн дуд кезэңк, XIX зун жилмүдт хувлврмүднь харһжана. Зуг зэрм мөр-нь бурхна нер заажах солькхсн бээнэ. Үлгүрлэд келхд: «Алта гидг һазраснь...» (йосн нернь «Зу гидг һазр») дуунд: *Күцэд ирегсен дээсиг / Зер зевинчин хурцар дарлав* (Ц.-Д. Номинхановин һар бичгт № 66, 11-12 мөр) — *Көрг деед шүтэнд / Күрч нег мөргъя* (XIX зун жил). Эрт бичж авсн дуудт ирсн дээсиг дархин кергт бурхнд зальврдг бээж: *Барун бийдк шүтэг / Маңна деер залый. / Бээрлэд ирсн дээг / Баатр Ямндаһа аалдтхә!* Манжин Санжин дуулсн дуудт болхла, теңгэ хальмгуд дээсэн эврэн даржана: *Барун үзгин дээсиг / Бачмдэж йовэж дарыя* (№ 48 «Шаңхгтахн шарһнь...», 6-7 мөр).

Келмрч Манжин Санжин дуулсн дуд дунд туужин дуд болн дээч-айна дуд бээнэ. Эдн теңгэ хальмгудын цергэ туужла өөрхн залһлдата. Туужин дуудт һавң Шарв (XVIII в.), Жимб Шарва (? — 6 (18) августа 1889 г.), нойн Жован Дорж (Дорджи-Джаб Кутузов, ? — 1889), нойн Дежтн (? — 1848 гг.) нердүд харһна. Үлгүрлэд, № 1 «Һал мааниг һаңхниж» (№ 2 таблиц):

№ 2 таблиц

Песня № 42 из рукописи «Калмыцкие песни» (XIX в.)	Ц.-Д. Номинхановин һар бичгэс № 1
1. Кер алгин тарһнд,	Гал мааниг гаңханижэ
2. Кел Дасңгин нернд,	Гаван Шарван дахуулав.
3. Келлцн бээжэ дэвдрдг,	Газар бүтээгсен дээсиг
4. Керэд цаатнинтн залус билэ.	Гаван Шарваран даруулав.
5. Хордхларн дэвдрдг,	Кеер алган унажэ
6. Хөрн хойрта Миитр нойн	Керээдә баатригән дахуулав.
7. Һал маанян киискэжэ,	Кеүү бүтээгсен дээсиг
8. Һавң Шарван дахулжэ,	Керээдә баатраран даруулав.
9. Һацстнь һарсн дээсиг	Шар алгыг унуулжэ,
10. Һагцхн сумарн сөрглө (Борлыкова 2023: 52-53).	Шарада баатригән дахуулав.
—	Шора шорголжын дээсиг
—	Шарада баатраран даруулав (Номинханов 1962: 1).

Ц.-Д. Номинханов эн дууг «гурван баатрииг мактыгсан дуун» гиж бичсмн. Дууна үгэрнь болхла, эн XVIII зун жилмүдт һарсн дун. Юңгад гихлэ, эн дууна эртк хувлврмүдтнь тер цага улсин нерд бээнэ: Миитр нойн — Аюка хаана ач Ниитр-Дорж (? — 1725), Дасң (XVIII) — Аюка хаана ач, Һавң Шарв — нойн (XVIII). Манжин Санж зэрм дууг хажһрар аһулһнь тээлжэнэ. Үлгүрлэд, № 11 «Заһлма боран унад...» дууг келмрч иигжэ тээлжэнэ: «Гаван Шарва гидег 19-тә көвүн, хасаг хара маңгадааса хальмаг нутугтан ирегсен көвүн болдаг. Овиа хан хальмаг нутугаран Китед орад нүүгсен цагта хальмгин сээхен күүкиг хасаг хара маңгадын толһач булаажэ авсан күүкнээс гарсан көвүн Гаван Шарва болдаг». Болв эн дун болхла, Луузн Шунан (? — 1732) туск дун.

Загалма боран унад
Заята нагцанаригэн темцелэв.
Заанла адаль күчитэ билэ (лэ)
Заата лавшагигэн көдөрэд,
Заята нагцанаригэн темцелэв.
Окторхудань хадагдасан тоосонь
Загалма борын тоосын билтэлэ.
Заята нагцанартан ирхень,
Зая икитэ ээжэ минь санагдава (Номинханов, 1962: 6).

Туужин дуудын тоод № 38 «Захан салаһитн экнэснь» дун бас оржана. Эн дун Манжин Санжин келсэр: «1877 жилде түреклэ дээлдехеде гаргасан дуун».

Зах (ан) салаагинтан экенээсень
Залуугынэн омгар мордолав
Зая ховонь бээхлэг
Танта манигэн харгулуйта
Зая икитэ ээжэдэн
Заһалма болж күрийе.
Буруултынтын экенээсень
Буугыгэн гүүреж мордолав
Буйн кишигтэ ээжэдэн
Богшорһа болж күрийе (Номинханов, 1962: 5).

Өрөсөн медлд орснас нааран хальмгуд халун цусан асхад, эмэн эрвллго һавшун, дээч эв-дов үзүлж, дэврэн цуг хортн-дээснэ өмнэс босж, нер һарч йовснь мана орн-нутгин туужд билршго үзгэр барлата.

Ц.-Д. Номинхановин һар бичгт Манжин Санжас бичж авсн дуудын хөөн тавн йөрөл орулсн бээнэ: «Цээһин йөрөл», «Эркин йөрөл олна сүүрд», «Махна йөрөл», «Мордулжаһ күүкнэ йөрөл», «Буулһж авч ирсн күүкнэ йөрөл». Цуг йөрөлмүд хүрмд тэвгднэ.

Хальмгуд кезэнэс нааран жирһлин сэн хамгиг, жирһлд туста тоотыг йөрөж келдг авьяста. Эн заңшал үйэс үйд өггдэд йовж, эндр өдр күртл амн урн үгин үүдэлтд чинртэ орман эзлсн. Иигэд заңшалгдсна учрнь болхла, күмни жирһлин төр оln зүсн халхар тэвгдсэр цээлһгдженэ. Йөрөлмүдэр дамжж селвг болн сурһмж өгнэ.

Цээгин йөрөл

Цээ боорцог элвэг делвэг болжа,
Кишиг буйн иржэ,
Сэнь делгержэ,
Муу хамаг эрелжэ,
Цаглаш уга амгулаң эделхин йөрөл болтха!
Өксен амтен өглэгэн эзен болжа,
Болһасан күүкэд ута наста болжа,
Бата кишигтэ болжа,
Удаан эжирһалтэ болжа,
Көкшедин насанда күрхе болтха! (Номинханов, 1962: 30).

Хальмг хүрм ик ниргэтэ, шуугата байрт тоолгдг. Ирсн кен күн болвчн нээрт орад, тоогдад һарад йовж оддг бээсн. Тегэд чигн «хүрм гихлэ, хумха толһа көлврнэ»

гигж келдг. Күүнэ бээдл-жирһлд хүрм гисн — хуврлгч кемнь болдмн. Гер-мал уга бээсн цагиг өрк-бүлтэ болсн цагас хүрм салһдмн. Зуг хүрм давсна хөөн залу күүнэ, күүкд күүнэ тускар «күн болв» гиж келдг бээсмн.

Хальмг улсин авъясар берэн орулад авхларн, йөрэдг. Ах улс — ээж-аавирнь, медэтэ элгн-саддуднь гер авчах көвүнэ деед бийднь сууһад, көвүн бер хойриг түрүн эрк алхад орж ирхлэнь, бериг нег медэтэ күн көтлэд үүднэ өөр суулһчад, гекүлж мөргүлнэ. Деед бийд суусн өвгн йөрэл тэвдг бээсмн. Тиим йөрэлиг Ц.-Д. Номинханов келмрч Манжин Санжас бичж авв. Эн йөрэл аһулһарн кезэңк, үгэрн сээхн, кемжәһэрн ут. Өдгэ цагин улс «Буулһж авч ирсн күүкнэ йөрэлиг» (№ 3 таблиц) чеежлж авхла, сән болх. Дасхд килвр болтха гинһэд, өдгэ цагин хальмг үзгт буулһвидн.

№ 3 таблиц

Ц.-Д. Номинхановин һар бичгэс	Өдгэ цагин хальмг келэр
Олон амтенэ жирһалда бактажса,	Олн амтнэ жирһлд бактэж,
Эне мөргөжө-сөгдөжө оржса ирсен күүкен,	Эн мөргэж-сөгдэж оржс ирсн күүкн
Цаһаан хаалһата болжса,	Цаһан хаалһта болжс,
Ута наста болжса,	Ут наста болжс,
Бата кишигта болжса,	Бат кишигтэ болжс,
Көкишедин насанда күрче,	Көгшидин наснд күрч,
Цаглаш уга амугулаң эдлехин йөрэл бүтхэ!	Цаглиш уга амулң эдлхин йөрэл бүтхэ!
Урда мана ээжэ аавын йөрэжэ зокааксан зокаал.	Урд мана ээж-аавын йөрэж зокагсн зокал.
Уураг элкен бите (=мете),	Уург элкн мет,
Усан заксан (захсан) бите (=мете),	Усн захсн мет,
Хөөн хурһун бите (=мете),	Хөн хурһн мет,
Эке үрүн бите (=мете),	Эк үрн мет,
Үндесэн төвөжэ үндеселэжэ	Үндсн төвөжс үндслэжс,
Цаглаш уга амугулаң эделтхэ!	Цаглиш уга амулң эдлтхэ!
Шара наран бите (=мете)	Шар нарн мет,
Шара тосон бите (=мете)	Шар тосн мет
Шара зусун бите (=мете) наалдаңгу болжса,	Шар зусн мет наалдаңгу болжс,
Тату-чиг тасарша уга	Тату чигн тасриш уга,
Шандасан шөрвөсөн бите (=мете) бата	Шандсн шөрвсн мет бат.
Шаһа чимгэн бэрэд,	Шаһа чимгэн бэрэд,
Шовунааса үсен гартала	Шовунас үсн хартл,
Ноһанааса тосон гартала	Ноһанас тосн хартл,
Бээхин ике йөрэл болхта!	Бээхин ик йөрэл болхта!
Эне оруулжса авча ирсен бер	Эн орулжс авч ирсн бер,
Цаглаш уга ике амугулаң эделэжэ,	Цаглиш уга ик амулң эдлэжс,
Харам хара хээсень	Харм хар хээснь
Өөке тосаар бусулжса,	Өөк тосар буслэжс,
Хашаң хара архад	Хашн хар архд
Үсен чигэгэр дүүрче,	Үсн чигәһэр дүүржс,
Хар-хур гижэ зүн бийдөн	Хар-хур гижс зүн бийднь
Хара улаан берэчүд	Хар улан берэчүд

Хард-хурд гижэ.	Хард-хурд гижэ.
Өмтеке хормагын көвүд, күүкд ишкежэ,	Өмндк хормаһинь көвүд, күүкд ишкежэ,
Артака хормагын хөөн, хурһун ишкежэ,	Ардк хормаһинь хөн, хурһн ишкежэ,
Көшгэр дүүрөң күүкдтэ болжэ,	Көшгэр дүүрң күүкдтэ болжэ,
Көнэжлэр дүүрөң көвүдтэ болжэ,	Көнэжлэр дүүрң көвүдтэ болжэ,
Өнөр болжэ,	Өнр болжэ,
Өргөн болжэ,	Өргн болжэ,
Өндөр болжэ.	Өндр болжэ.
Эн кенэ тохomba гихлэ,	Эн кенэ тохм гихлэ,
Теднэ тохон гижэ дуудуулжэ йовхин йөрэл болтха!	Теднэ тохм гижэ дуудулжэ йовхин йөрэл болтха!
Ахан алда күүндөлжэ,	Ахан алд күүндлжэ,
Дүүгэн делем күүндөлжэ,	Дүүһэн делм күүндлжэ,
Шаврын нухужа,	Шаврын нухжэ,
Шавхарын долаажэ,	Шавхрн долаажэ,
Ута наста,	Ут наста,
Бата кишигтэ,	Бат кишигтэ,
Удаан жирһалтэ болжэ,	Удан жирһлтэ болжэ,
Буурал күкүлтэ	Буурл күклтэ
Эмген өвгөн болжэ йовхин йөрэл болтха! (Номинханов 1962: 33-34).	Эмген өвгөн болжэ йовхин йөрэл болтха!

А Ш Л В Р

Товчлад келхд, келмрч Манжин Санж бурхн болснас нааран жирн жил давв, тер бийнь, «алтн шорад даргддго» гихэд, билгин күчэр нернь сергэгдэд, келэд үлдэсн тоотнь цааснд буулһгдад, номин шинжлһнд оржана. Үүнэс даву бумблв күүнд бээдви!

Ц.- Д. Номинхановин «1962 жилд мөрн сарин 18-эс эклэд така сарин 18 күртл Манжин Санжас бичж авсн 67 дуд болн 5 йөрэл» гидг һар бичгэс келмрч чееждән кезэңк олн ут дуд хадһлж йовснь медгдженэ. Эднэ ик зунь XIX зун жилмүдин һар бичгт харһна. Тедн дотр аһулһарн сонһн, келэрн сээхн, байлг: күүк уулюлдг дуд (№ 5 «Урлдантн борнь...», № 6 «Хар келн тоһрунь», № 14 «Алта деернь һархнь...»), нэерин дуд (№ 15 «Унһн халтрын үрә...», № 20 «Өндр модна орад»), дурна туск дуд (№ 19 «Нуурын уснась дөлөшг...»), аңһучин дуд ((№ 50, 67 «Шар шилин һулз»), шастр дуд (№ 4 «Өрүн һарсн нарн билә...», № 58 «Цаһан тавгта шарһнь...»), дээч-айна дуд (№ 25 «Ард уулын белд...», № 37 «Манц һатлад һархнь...», № 52 «Булгта салаһинтн экнднь...», № 63 «Хар кееринһэн унад...»), туужин дуд (№ 1 «Һал маань һаңхулж...», № 11 «Заһлма боран унад», № 32 «Нарн чини мандлад ...»), дэкэд болхла Жаңһрин өргән магталын тасрха. Келмрчин дуулсн, келж өгсн дуд теңгэ хальмгудын келнэ айлһин онцлһ хадһлгджана. Манжин Санжин тэвсн тавн йөрэлин келнь йир сээхн болн хурц. Эднэ тогтацднь дүрсллһнэ олн эв-арһс олзлгдсн бээнэ. Келмрч Манжин Санжин медсн тоот — эврә келн-әмтндән үнлж болшго ик зөөр гиж ашлх кергтә.

Архивд хадһлгджах материал

Номинханов Ц.-Д. 67 песен и 5 благопожеланий, записанные у С.И. Манжикова с 18 апреля по 18 июля 1962 г. НА КИГИ РАН. Фонд 9. Опись 1. Ед. хр. 58. 34 лл.

Калмыцкие народные песни, записанные Ц.-Д. Номинхановым в 1927 г. НА КИГИ РАН. Фонд 9. Опись 1. Д. 2. 82 л.

Сказки Санджи Манжикова, записанные Бембеевой А.Ц. 1964-1965 гг. / НА КИГИ РАН. Фонд 3. Опись № 2, ед. хр. № 50.

Олзлгдсн зокьял

Хальмг туульс. II боть (1968). Барт белдснь Бембэн Шуура. Элст: Хальмг дегтр һарһач.

Андреев, Н. П. (1929). Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Гос. рус. геогр. о-во. Отд-ние этнографии. Сказоч. комис. Л.: Гос. рус. геогр. о-во.

Басангова, Т.Г. (2007). Обрядовая поэзия калмыков (система жанров, поэтика). Элиста: Калм. кн. изд-во.

Басангова, Т.Г. (2023). Калмыцкий фольклор в наследии проф. Ц.-Д. Номинханова. *Народы и культуры Саяно-Алтая и сопредельных территорий*. Материалы IX Международной научной конференции, посвященной Десятилетию науки и технологий и Десятилетию языков коренных народов (Абакан, 21 сентября 2023 года) / Отв. ред. Н.С. Майнагашева. Абакан: Хакассский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. 198–201.

Борлыкова, Б.Х. (2023). *Калмыцкие народные песни и мелодии XIX — начала XX вв.: исследование и материалы*. Элиста: Изд-во Калм. ун-та.

Борлыкова, Б.Х. (2015) Келмрч Манжин Санжас бичж авсн сидтэ туульсин тускар. *Монголоведение в начале XXI века: современное состояние и перспективы развития*: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Б. Х. Тодаевой (г. Элиста, 23–26 апреля 2015 г.). Часть II. Элиста: КИГИ РАН. 54–58.

Гедеева, Д. Б., Нанджид, Б. (2015). Об одном сюжете в ойратском и калмыцком фольклоре. *Монголоведение в начале XXI века: современное состояние и перспективы развития*: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Б. Х. Тодаевой (г. Элиста, 23–26 апреля 2015 г.). Часть II. Элиста: КИГИ РАН. 59–61.

Калмыцкий героический эпос «Джангар»: Малодербетовский цикл (2020). Москва: АО «Первая Образцовая типография», Филиал «Чеховский Печатный Двор». Свод калмыцкого фольклора.

Манджиева, Б.Б. (2014). К вопросу изучения калмыцких религиозных песен. *Новые исследования Тувы*. 4. 99–106.

Мифы, легенды и предания калмыков. (Хальмгудын домгуд, домг үлгүрмүд болн туужс). (2017). Подготовка текстов, вступительная статья, примечания, комментарии, указатели, словарь, сверка калмыцких текстов: Т.Г. Басанговой; перевод Т. Г. Басанговой, Т. М. Михалевой]. Москва: Наука-Восточная литература.

Надбитова, И.С. (2017). Бытовые сказки из репертуара Санджи Манжикова. *Бюллетень Калмыцкого научного центра РАН*. 4(4). 97–105.

Сандаловый ларец: Калмыцкие народные сказки (2002). Сост. и пер. Т.Г. Басанговой. Элиста: Калмыц. кн. изд-во.